

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΝΕΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΡΥΠΤΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

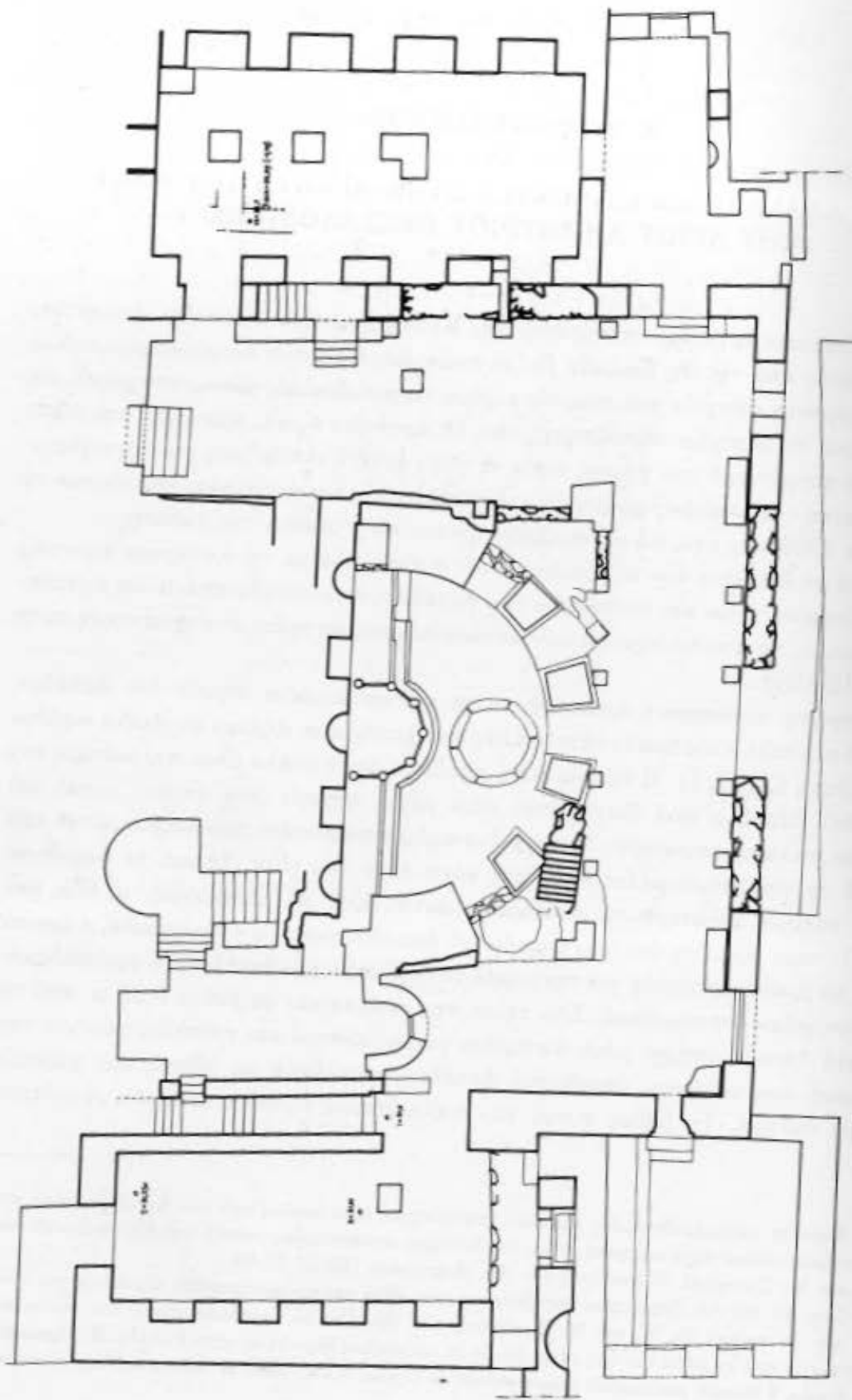
Στη διάρκεια εργασιών συντήρησης της Κρύπτης του ναού του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εντοπίστηκαν πολλά νέα ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν κυρίως τις οικοδομικές φάσεις του χώρου και του ναού και το σύστημα υδροδότησής του. Οι εργασίες αυτές, που είχαν σαν κύριο σκοπό τον ευπρεπισμό του χώρου, ώστε να γίνει δυνατή νέα έκθεση της αρχαιολογικής συλλογής του ναού βασισμένη στις νέες τάσεις της μουσειολογίας, τελείωσαν το Νοέμβριο 1988 και στις 12 Δεκεμβρίου έγιναν τα εγκαίνια της έκθεσης.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, παράλληλα με τη συντήρηση των τοίχων του κτιρίου, έγινε και συντήρηση των δαπέδων, που κάποτε απαιτούσε ανασκαφικές έρευνες, τα αποτελέσματα των οποίων παρουσιάστηκαν στη συνάντηση αυτή στις 10.12.1988.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα έγινε σε καταστρεμμένο σημείο του δαπέδου, μπροστά στο τελευταίο σκαλοπάτι σκάλας που χρησιμεύει σήμερα ως σκάλα εισόδου στην Κρύπτη (Σχ. 1/1). Η έρευνα αυτή απόδειξε ότι η σκάλα είναι παλαιότερη του ψηφιδωτού δαπέδου που διατηρείται σώο μέχρι σήμερα στο σημείο αυτό¹ και θεωρείται παλαιοχριστιανικό². Υπήρχε ένα ακόμη σκαλοπάτι που διακοσμείται από ρωμαϊκό αρχιτεκτονικό μέλος στο προς νότο άκρο του (Εικ. 1) και το ψηφιδωτό δάπεδο κάλυψε αργότερα το σκαλοπάτι αυτό (Εικ. 2). Δυστυχώς, μ' όλο που αποκολλήσαμε μικρό τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου ώστε να ολοκληρωθεί η έρευνά μας και να βρεθούν στοιχεία για την μορφή του παλαιότερου δαπέδου, τα αποτελέσματα δεν υπήρξαν εντυπωσιακά. Στο τέλος της σκάλας και σε βάθος 0,38 μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο υπήρχε μόνο πατημένο χώμα, σκληρό και επίπεδο, που για την κατασκευή του νεότερου ψηφιδωτού δαπέδου επιχώθηκε με λίθους και χώματα λιγότερο σκληρά. Το βάθος αυτού του παλαιότερου δαπέδου είναι σε υψηλότερο

1. Ανάλογο «μαρμαροθετημένο δάπεδο», εντοπίστηκε στον κυρίως ναό του Αγ. Δημητρίου, στη νότια κεντρική κιονοστοιχία και κατά μήκος της δεύτερης κιονοστοιχίας μεταξύ των δύο νοτίων κλιτών. Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγ. Δημητρίου (1952) 97-98.

2. Στο ναό του Αγ. Δημητρίου τοποθετείται στις «δύο παλαιοχριστιανικούς περιόδους του ναού, τον 5ο και 7ο αιώνα» βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 99. Για τα ψηφιδωτά αυτού του τύπου που τοποθετούνται από τα μέσα του 4ου μέχρι τον 6ο αι. και κυρίως στον 5ο αι. στην Ελλάδα. Βλ. Assimakopoulou-Atzaka, I Mosaici pavimentali palaeocristiani in Grecia, XXXI corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina (1984) 29-33.

Σχ. 1. Κάτοψη της Κρύπτης.

επίπεδο και δε φαίνεται να σχετίζεται με αυτό της παλαιότερης από τη ρωμαϊκή φάσης³ που είχε εντοπιστεί στο ΝΑ άκρο της σημερινής Κρύπτης σε βάθος 1,90 μ. (Σχ. 4/2). Υπήρχε λοιπόν σκάλα στο σημείο αυτό του θερμαντικού διαδρόμου του κτιρίου των ρωμαϊκών θερμών της οποίας νεότερες, του 5ου αιώνα, επεμβάσεις κάλυψαν ένα σκαλοπάτι.

Δεύτερη ανασκαφική έρευνα απαιτήθηκε στο σημείο επικοινωνίας του ναΐσκου της Κρύπτης με το χώρο του αγιάσματος (Σχ. 1/3). Πρόκειται για χώρο που κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο χρησίμευε, όπως πιστεύεται, ως δίοδος επικοινωνίας του ιερατείου με την κρήνη του αγιάσματος⁴. Στη βυζαντινή περίοδο, η κατασκευή των δεξαμενών του μύρου επέβαλε να κλειστεί το σημείο αυτό⁵. Σήμερα δε σώζεται το τοιχίο της δεξαμενής, ενώ το δάπεδο ήταν καλυμμένο με χώμα. Στην προσπάθειά μας να αποκαταστήσουμε τυχόν σωζόμενα στοιχεία, διαπιστώσαμε ότι το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής φάσης έχει καταστραφεί από μεγάλο όρυγμα (Εικ. 3), που φαίνεται ότι προέρχεται από κάποια μορφή βίαιης έρευνας νεότερων χρόνων. Είναι μάλιστα πιθανό το ίδιο όρυγμα να κατάρτηξε και το τοιχίο που έφραζε το άνοιγμα επικοινωνίας τη βυζαντινή περίοδο, του οποίου μόνο ίχνη σώθηκαν στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου του μικρού διαδρόμου (Εικ. 3α). Μέσα στο όρυγμα αυτό διακρίνεται αγωγός τετράπλευρος, πλάτους 0,28 μ. που η συνέχειά του εντοπίστηκε εκτός της κόγχης του ιερού του ναΐσκου της Κρύπτης να ακολουθεί το περίγραμμα του νότιου τμήματος της πεσοστοιχίας, που πλαισίωσε την παλαιοχριστιανική περίοδο την κρήνη του αγιάσματος (Εικ. 3β). Ίσως συνδέεται με τη χρήση της κρήνης ως αγιάσματος την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τρίτη ανασκαφική έρευνα μεγαλύτερη και συστηματική απαιτήθηκε κατά τη διερεύνηση για τον εντοπισμό αρχικού δαπέδου στους δύο βόρειους χώρους της Κρύπτης, (Σχ. 1/4 και 5), όπου εντοπίστηκαν νέα στοιχεία για το αποχετευτικό δίκτυο των χώρων αυτών⁶ αλλά και ίχνη παλαιότερων κτισμάτων.

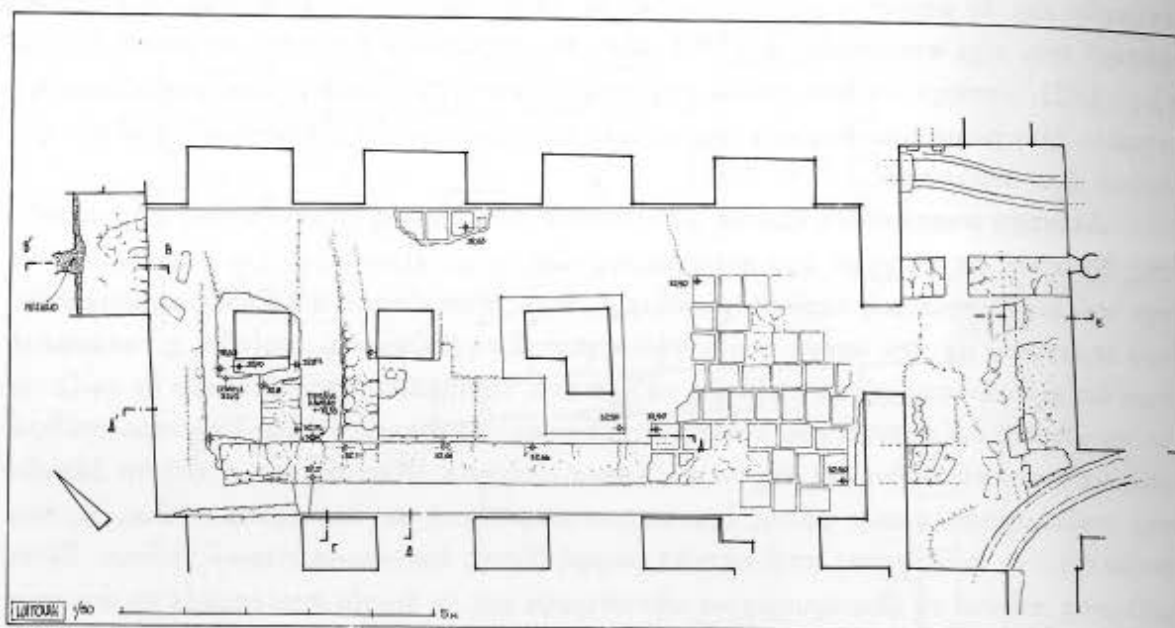
Και πρώτα, στη βορειοανατολική αίθουσα (Σχ. 2) εντοπίστηκαν σε βάθος μόλις 0,10 μ. κάτω από το πατημένο χώμα που σήμερα χρησίμευε ως δάπεδο, τρεις αγωγοί (α, β, και γ στο Σχ. 2). Ακόμη λιθόκτιστος τοίχος χώριζε το χώρο σε δύο άνισα τμήματα, ενώ τον διέσχισε ο αγωγός γ. Ίχνη ενός δεύτερου τοίχου επίσης λιθόκτιστου εντοπίστηκαν σε βάθος 0,55 μ. στο νότιο τμήμα της αίθουσας και σε επαφή με το δυτικό της τοίχο. Πρόκειται για τοίχο που εντοπίστηκε και στην επόμενη βορειοδυτική αίθουσα.

3. Οι Σωτηρίου τη χαρακτηρίζουν ως «ἀρχαιότερα περίοδο κτισμάτων» που «προηγήθη εις τό ανατολικόν τοῦτο μέρος τοῦ λουτροῦ, διότι ἀνευρίσκονται τοίχοι καί μαρμαρόστρωτα δάπεδα εις βάθος 1,90». Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 43, πίν. II.

4. Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 52-53 και 55.

5. Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 54. Κατά τη μετατροπή του διαδρόμου σε δεξαμενή, το δάπεδο ανυψώθηκε και οι τοίχοι ντύθηκαν με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Είναι πιθανό, τοιχίο με ορθομαρμάρωση να έκλεινε τη νότια στενή πλευρά της νότιας δεξαμενής.

6. Για τους υδαταγωγούς που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή της Κρύπτης το 1918, βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 45-47, όπου δε γίνεται μεία για τους υδαταγωγούς αυτούς.

Σχ. 2. Κάτοψη των βόρειων αιθουσών στην Κρύπτη.

Ο αγωγός β, που βαίνει σχεδόν παράλληλα με το βόρειο τοίχο, είναι κτιστός με λίθους και υπόλευκο κονίαμα. Έχει πλάτος που κυμαίνεται από 0,35 μ. έως 0,45 μ. και βάθος 0,50 μ. και ήταν καλυμμένος από σχιστόπλακες, μία των οποίων στη ΒΔ γωνία σώζεται «κατά χώραν». Έχει κλίση από δυτικά προς ανατολικά και νομίσματα χρονολογούν την κατάχωσή του, αλλά και την καταστροφή του δαπέδου που τον κάλυπτε, στο 12ο-13ο αι. Το δάπεδο στο σημείο αυτό πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από σχιστόπλακες. Ο αγωγός α έχει κτιστά από κονίαμα τοιχώματα, βάθος 0,30 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,22-30 μ. Ο πυθμένας του, όμοιος με τον πυθμένα του αγωγού β, είναι καλυμμένος από πλίνθους με αρμούς που εξέχουν έτσι ώστε να δημιουργείται κατά τη ροή του νερού «χτύπημα», που τη διευκολύνει. Με κατεύθυνση από βορρά προς νότο και κλίση έντονη φαίνεται ότι μετέφερε νερό από τη δεξαμενή, που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της Κρύπτης και κατά τους Σωτηρίου χτίστηκε μεταγενέστερα⁷ στη θέση σκάλας που οδηγούσε στο ανατολικό αίθριο του ναού. Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε την κατεύθυνση του αγωγού αυτού εκτός της αίθουσας γιατί το άκρο του χάνεται κάτω από το νότιο τοίχο της. Με τον αγωγό α, που καλυπτόταν από πλίνθους, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν μαζί με εφυαλωμένα όστρακα και νομίσματα του 12ου-13ου αι. στην επίχωση του αγωγού, συνδεόταν και μικρός αγωγός γ. Ο αγωγός γ είναι μικρής διατομής και διασχίζει το λιθόκτιστο τοίχο στο βόρειο τμήμα της αίθουσας παίρνοντας μορφή φρεατίου. Δυστυχώς η κατάστασή του δεν είναι τόσο καλή, όσο των δύο άλλων αγωγών, και μόνο σε δύο

7. Στην κάτοψη της Κρύπτης που παρέχουν οι Σωτηρίου (ό.π., τ. Α', πίν. III) ο χώρος σημειώνεται ως 7ου αιώνα, ενώ στο κείμενο (σ. 138) αναφέρεται ότι όταν «ή κλίμαξ ήχησεύθη τό θολοσκεπαστόν αὐτῆς τμήμα μετετράπη εἰς δεξαμενήν» και την «διασκευή» αὐτή τοποθετεῖ στο 14ο αιώνα.

σημεία έγινε δυνατό να βρούμε στοιχεία για τις διαστάσεις του (βάθος 0,25 μ. και πλάτος 0,20 μ.). Δεν προέκυψαν ασφαλή στοιχεία για τη μορφή του δαπέδου αυτής της αίθουσας. Η ύπαρξη όμως πήλινων πλακών στην επίχωση του αγωγού α και το ανάλογο δάπεδο από πήλινη πλακόστρωση της αίθουσας που βρίσκεται παραπλευρώς, μας κάνει να υποθέτουμε ότι και το δάπεδο αυτής της αίθουσας είχε στρωθεί με πήλινες πλάκες.

Στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας αυτής εντοπίστηκε ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα των ερευνών μας στην Κρύπτη, ενώ συγχρόνως διευκρινίστηκαν και μερικές από τις παλαιότερες φάσεις του κτιρίου στο σημείο αυτό. Στον τοίχο αυτό υπήρχαν ενδείξεις επανειλημμένων φάσεων και μικροεπεμβάσεων. Σε μια από αυτές, και όχι την πιο πρόσφατη, είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερο υλικό καθώς και αρχιτεκτονικά γλυπτά. Ανάμεσά τους και σε απόσταση 0,40 μ. από το δάπεδο και 1,50 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του δωματίου υπήρχε γλυπτό διακοσμημένο με αχιβαδόσχημη κόγχη που εξείχε από την επιφάνεια του τοίχου. Η απόσπασή του αποκάλυψε ότι στην ίδια θέση ήταν χτισμένα 25 γλυπτά θραύσματα που αποσπάσαμε από τον τοίχο⁸. Όταν τα κομμάτια αυτά καθαρίστηκαν, διαπιστώσαμε ότι ανασυνθέτουν τον εξώστη (Εικ. 4) και τη βάση (Εικ. 5) άμβωνα με δύο κλίμακες σχεδόν πλήρως⁹. Και τα δύο αυτά μέρη του άμβωνα είναι οκτάπλευρου σχήματος, από γκριζόλευκο μάρμαρο και έχουν συντεθεί από δύο ισομεγέθη και ίδιου σχήματος κομμάτια που σχηματίζουν ευθύγραμμο αρμό σε κατά μήκος άξονα¹⁰. Η διακόσμηση του εξώστη συνίσταται στις κάθετες πλευρές από αχιβαδόσχημες κόγχες (Εικ. 6) και στην κάτω επίπεδη επιφάνειά του με το μονόγραμμα του Ιησού (Εικ. 4) πλαισιωμένο από δάφνινο στεφάνι¹¹. Ο τύπος του άμβωνα αυτού εμφανίζεται από τα μέσα του 5ου αι. και κυριαρχεί τον 6ο. Η βάση του προδίδει ότι πρέπει να ήταν τοποθετημένος σε βάθρο το οποίο δε βρέθηκε. Η ύπαρξη όμως στο ναό βάθρου άμβωνα με μία σκάλα του 7ου αι.¹², εποχή στην οποία τοποθετούμε την καταστροφή του άμβωνα που βρήκαμε, δηλώνει τη συνύπαρξη στο ναό δύο άμβωνων. Συνύπαρξη που θα ήταν προβληματική, αν δεν υπήρχε το προηγούμενο των εξακριβωμένων διπλών άμβωνων στους δύο από τους ναούς των Φιλίππων¹³. Σήμερα τα συγκολλημένα τμήματα του

8. Για τον εντοπισμό και το συνδυασμό των κομματιών πολλά οφείλονται στον Α. Κούντουρα. Την επίπονη εργασία της αποτοίχισης πραγματοποίησε με ιδιαίτερη επιμέλεια ο μηχανικός κ. Ευαγγέλου και το συνεργείο του.

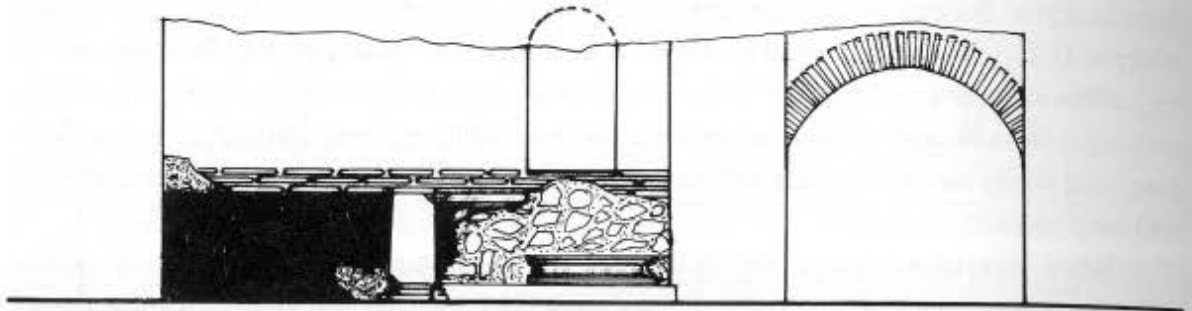
9. Τη συγκόλληση πραγματοποίησε εμπνευσμένα ο γλύπτης κ. Γ. Χρήστου και ο βοηθός του Μ. Χαϊκάλης.

10. Τον άμβωνα παρουσιάσαμε με συντομία στο Ζ' Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Δημοσίευσή του πρόκειται να γίνει σύντομα στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή κ. Ν. Δρανδάκη.

11. Οι αχιβαδόσχημες κόγχες, στοιχείο χαρακτηριστικό για τους άμβωνες της Θεσσαλονίκης και το μέταλλο που περικλείει μονόγραμμα του Ιησού απαντούν και σε άλλους άμβωνες στον ελλαδικό χώρο, από τον 5ο αι. Βλ. πρόχειρα Αν. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης (1954) 545-547.

12. Οι παλαιοχριστιανικοί βασιλικοί της Ελλάδος. Βλ. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, 245, εικ. 78-79 και Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π. 171.

13. Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, Οι δύο άμβωνες της βασιλικής του Μουσείου στους Φιλίππους,

Σχ. 3. Τομή του ανατολικού τοίχου της ΒΑ αίθουσας της Κρύπτης.

άμβωνα εκτίθενται στο χώρο που βρέθηκαν¹⁴.

Η ανακάλυψη όμως του άμβωνα σε 25 μικρά και μεγάλα κομμάτια κτισμένα με προσοχή γύρω από αρράβδωτο κίονα εντοιχισμένο «κατά χώραν», (Σχ. 3) συνέβαλε ώστε να διερευνηθεί και μία παλαιότερη φάση της ανατολικής πλευράς του κτιρίου. Ο κίονας αυτός με μέση διάμετρο 0,35 μ. πατάει σε πλίνθο και σε πώρινο βάθρο, τα οποία βρίσκονται περίπου 0,25 μ. κάτω από το πατημένο χώμα που χρησίμευε ως δάπεδο πριν από τη συντήρηση της Κρύπτης. Διαπιστώθηκε μάλιστα ότι τα κομμάτια του σπασμένου άμβωνα συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν με μεγάλη προσοχή γύρω από τον κίονα όταν εντοιχίστηκε, έτσι ώστε μερικά κομμάτια να εξέχουν εσκεμμένα από την επιφάνεια του τοίχου, χωρίς να τα σπάσουν για να τα προσαρμόσουν σ' αυτή.

Η μελέτη των στοιχείων που αποκάλυψε η έρευνα γύρω από τον κίονα και τη βάση του, έδειξε ότι ο χώρος αυτός πρέπει να χρησίμευε αρχικά ως μία από τις εισόδους του ισογείου των θερμών, με μορφή διβήλου ανοίγματος¹⁵. Αργότερα, τοίχος χαμηλός με τοιχοβάτη (Σχ. 3) του οποίου σώζεται τμήμα, έφραξε το άνοιγμα, πιθανώς με κιγκλίδωμα, καλύπτοντας και μέρος του βάρου του κίονα. Σε μια τρίτη φάση, η είσοδος κλείνεται οριστικά με την κατασκευή κλίμακας στον τοίχο της οποίας ενσωματώνεται ο κίονας και τα γλυπτά θραύσματα¹⁶. Η χρονολογική τοποθέτηση των δύο πρώτων φάσεων δεν μπορεί να προσδιοριστεί παρά μόνο κατά προσέγγιση. Ανήκουν στα προ του 7ου αι. χρόνια, οπότε τοποθετούμε την καταστροφή του άμβωνα και το κτίσιμο του τοίχου αυτού.

Τέλος έρευνά μας στη βορειοδυτική αίθουσα της Κρύπτης απέδωσε μέρος πλα-

Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη (1983) 197-212, εικ. 2-6, πίν. 1-7. Της ίδιας, *Les ambous paleochrétiens à Thessalonique et à Philippes XXXII corso di cultura sull' arte ravennate bizantina* (1989) 263-267.

14. Την έκθεση του άμβωνα επιμελήθηκε η αρχιτέκτων της εφορείας κ. Γ. Παπαδέλη.

15. Οι Σωτηρίου δέχονται ότι ο ανατολικός τοίχος στη βόρεια πλευρά του ναού δεν έφτανε μέχρι το ρωμαϊκό δρόμο αλλά τερμάτιζε 5 μ. δυτικά της Κρύπτης «άφιεμένου ούτω του κεντρικού τμήματος νά εξέχει προς άνατολάς» (βλ. ό.π. 43, πίν. II).

16. Οι Σωτηρίου δέχονται κατασκευή σκάλας που οδηγεί σε μια από τις ανατολικές εισόδους του ναού (βλ. ό.π. 138), η οποία ήταν θολοσκεπαστή στο κάτω τμήμα της. Αργότερα δε, ίσως το 14ο αι., η σκάλα καταστρέφεται και ο χώρος μετατρέπεται σε δεξαμενή.

κοστρωμένου με παραλληλόγραμμες πήλινες πλάκες δαπέδου¹⁷ (Εικ. 7-8) κάτω από επίχωση 0,18 μ., αλλά και τοίχους που ανήκουν σε παλαιότερες οικοδομικές φάσεις αλλά και σε παλαιότερο κτίριο.

Πρόκειται για τρεις τοίχους που μας δόθηκε η ευκαιρία να ανασκάψουμε ακριβώς γιατί το πλακοστρωμένο δάπεδο στα 3/4 της αίθουσας έχει καταστραφεί από παλαιότερες έρευνες στο έδαφος¹⁸. Πρώτος εντοπίστηκε¹⁹ ο τοίχος Α (Σχ. 3, Εικ. 9) που είναι λιθόκτιστος (Εικ. 10), με ασβεστοκονίαμα πολύ σκληρό, πλάτος 0,70 μ. και κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά, όπου αφού χαθεί κάτω από το πλακοστρωμένο δάπεδο εντοπίζεται ημικαταστρεμμένος στη βορειοανατολική μικρή αίθουσα (Σχ. 2). Με τον τοίχο Α έχει συνδεθεί, σε νεότερους χρόνους, μικρού μήκους χαμηλός τοίχος, ο τοίχος Β (Εικ. 11). Είναι επίσης λιθόκτιστος με λιγότερο σκληρό ασβεστοκονίαμα, πλάτος 0,65 μ. και ύψος μόλις 0,45 μ. Ο τοίχος αυτός συνδεδεμένος με τον τοίχο Α βαίνει κάτω από το δυτικό πεσσό της αίθουσας αυτής (Εικ. 12), πιθανότατα σε μια προσπάθεια να ενισχύσει τη θεμελίωσή του. Στο ύψος του μέσου πεσσού, ο τοίχος Α πατά σε παλαιότερο τοίχο (Εικ. 13). Πρόκειται για τοίχο πλάτους 0,54 μ. χτισμένο με αργούς λίθους και λαξευμένους αρχαίους δόμους που συναντά τον τοίχο Α σε βάθος 1,20 μ. από το πλακοστρωμένο δάπεδο. Βαίνει κάτω από τον κεντρικό πεσσό (Εικ. 14), δυτικά του τοίχου αυτού και σε βάθος 1,45 μ. Δυστυχώς όμως επανειλημμένες εκσκαφές στο σημείο αυτό σε παλαιότερα χρόνια αποκλείουν κάθε στρωματογραφική βοήθεια μέχρι του βάθους 1,70 μ., όσο δηλαδή επέτρεψαν στατικά προβλήματα των πεσσών της αίθουσας αυτής να φθάσουμε.

Σε βάθος 1,10 μ. από το πλακοστρωμένο δάπεδο και κοντά στη γωνία που σχηματίζει στα ανατολικά ο τοίχος Α με τον τοίχο Β εντοπίστηκε ίχνος ψηφιδωτού δαπέδου (Εικ. 10), του τύπου που απαντά και στη νοτιοδυτική αίθουσα της Κρύπτης, καθώς και άφθονες ψηφίδες ανακατεμένες με τα χώματα. Μετρήσεις του τοπογραφικού συνεργείου της Εφορείας έδειξαν ότι το ίχνος αυτό του δαπέδου βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το όμοιο δάπεδο της νοτιοδυτικής αίθουσας.

Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν στα εξής πρώτα συμπεράσματα: στο χώρο της Κρύπτης του ναού του Αγ. Δημητρίου υπήρχε καταστρεμμένο ελληνιστικό κτίριο, του οποίου ένας τοίχος, που βαίνει από νότο προς βορρά σώζεται στη βορειοδυτική της αίθουσα. Πάνω του με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά βαίνει τοίχος ρωμαϊκός, που πρέπει να οριοθετούσε στα νότια αίθουσα καλυμμένη με ψηφιδωτό δάπεδο.

17. Οι πλάκες αυτές με διαστάσεις 0,40×0,45 μ. και 0,50×0,37 μ. έχουν τοποθετηθεί σε εναλλασσόμενες σειρές με οριζόντιο και κάθετο άξονα και με διαχωριστικούς αρμούς 0,025 μ.

18. Από τον Σωτήριου δεν αναφέρεται ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό αλλά μόνο αποχωματώσεις. Βλ. Γ. Σωτήριου, ΑΔ 1918, παράρτημα, 34 κ.ε. Πρέπει λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η καταστροφή του δαπέδου οφείλεται πιθανά σε έρευνες τυμβωρύχων πριν την ολοκληρωτική επίχωση των χώρων αυτών.

19. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο τοίχος αυτός απέχει μόνο 0,15 μ. από την πεδίλωση που κατασκευάστηκε από μπετόν κατά την αναστήλωση του ναού μετά την πυρκαϊά του 1917 (Εικ. 9). Φαίνεται ότι από σύμπτωση δεν εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των τότε αναστηλωτικών εργασιών.

Η αίθουσα αυτή είναι σύγχρονη και στο ίδιο επίπεδο με αντίστοιχη αίθουσα στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κρύπτης, που έχει ακόμη όμοιο δάπεδο στο ίδιο επίπεδο. Και οι δύο ανήκαν σε οικοδομική φάση του κτιρίου που έπεται της ελληνοιστικής και της ρωμαϊκής των θερμών, μια και το ψηφιδωτό δάπεδο έχει γίνει πάνω σε επίχωση παλαιότερου δαπέδου και έχει καλύψει και το τελευταίο σκαλοπάτι σκάλας της ρωμαϊκής φάσης. Η βορειοδυτική αίθουσα της Κρύπτης άλλαξε μορφή κατά τη χριστιανική περίοδο²⁰, όταν προστίθενται τρεις πεσσοί στον κατά μήκος άξονά της για να ενισχύσουν τα στηρίγματα του ναού. Η αίθουσα επιχώνεται περί τα 1,10 μ., ο νότιος τοίχος της κατεδαφίζεται μέχρι το ίδιο επίπεδο και νέος τοίχος με τρία τοξωτά ανοίγματα κτίζεται νότια και παράλληλα με αυτόν, σε απόσταση 0,50 μ. Ανατολικά η αίθουσα μικραίνει κατά 0,75 μ. τουλάχιστον με το κτίσιμο τοίχου χωρίς άνοιγμα αρχικά προς τη βορειοανατολική αίθουσα στην οποία υπήρχε το δίβηλο άνοιγμα προς το δρόμο.

Η θεμελίωση του δυτικού πεσσού στη βορειοδυτική αίθουσα ενισχύθηκε με το κτίσιμο χαμηλού τοίχου που συνδέεται με τον επιχωμένο ρωμαϊκό τοίχο²¹. Επίσης η βάση του μεσαίου πεσσού φαίνεται (Εικ. 11) να πατά σε μέρος του ελληνοιστικού τοίχου, αλλά δε γνωρίζουμε εάν είχε ενίσχυση και ποια ο ανατολικός γωνιόμορφος πεσσός, διότι έχει δεχτεί από τη σύγχρονη αναστήλωση του ναού ισχυρή πεδίλωση από μπετόν βάθους 1,20 μ. Τέλος στρώνεται το δάπεδο με πλάκες παραλληλεπίπεδες πήλινες, ενώ ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο θύρα με δύο σκαλοπάτια ανόδου, επίσης στρωμένα από πήλινες πλάκες και συγχρόνως κλείνεται η ανατολική είσοδος της βορειοανατολικής αίθουσας.

Τα στοιχεία αυτά πιστεύουμε ότι θα συμβάλουν στη διερεύνηση και στην αποσαφήνιση των παλαιότερων φάσεων της Κρύπτης και του ναού του Αγ. Δημητρίου.

Θεσσαλονίκη,
Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Κátια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα

20. Είναι δύσκολο με τα σημερινά στοιχεία να προσδιοριστεί αν όλες οι μετατροπές που αναφέρουμε έγιναν την ίδια περίοδο ή διαδοχικά σε διάφορες φάσεις. Είναι όμως βέβαιο πως το καταστρεμμένο ψηφιδωτό δάπεδο ήταν του 5ου αιώνα και ότι το δάπεδο αυτό πρέπει να κάλυπτε τον ελληνοιστικό τοίχο.

21. Τη διαφορά ύψους «κατά 0,60 μ.» παρατηρούν οι Σωτηρίου (ό.π. 43 και 125) μεταξύ βόρειων και νότιων διαμερισμάτων και την αποδίδουν «εις τό ότι τό δάπεδον βαίνει κατωφερώς προς νότον, αλλά προσέτι διότι οί θόλοι τών νοτίων στοών είναι χαμηλότεροι».

22. Επισημαίνεται έτσι ότι οι πεσσοί της αίθουσας αυτής ανήκουν σε νεότερη φάση από αυτή του 5ου αι., όπως αναφέρουν οι Σωτηρίου (ό.π. 48-49). Ίσως να πρέπει να τοποθετηθούν στα χρόνια της επισκευής του 7ου αι.

NEW ARCHEOLOGICAL EVIDENCE IN THE CRYPT OF THE CHURCH OF
HAGIOS DEMETRIOS IN THESSALONIKI

by *K. LOBERDOU-TSIGARIDA*

During conservation activities at the Crypt of the church of Hagios Demetrios, an excavation was carried out revealing new evidence for the building phases of the church and its system of water supply:

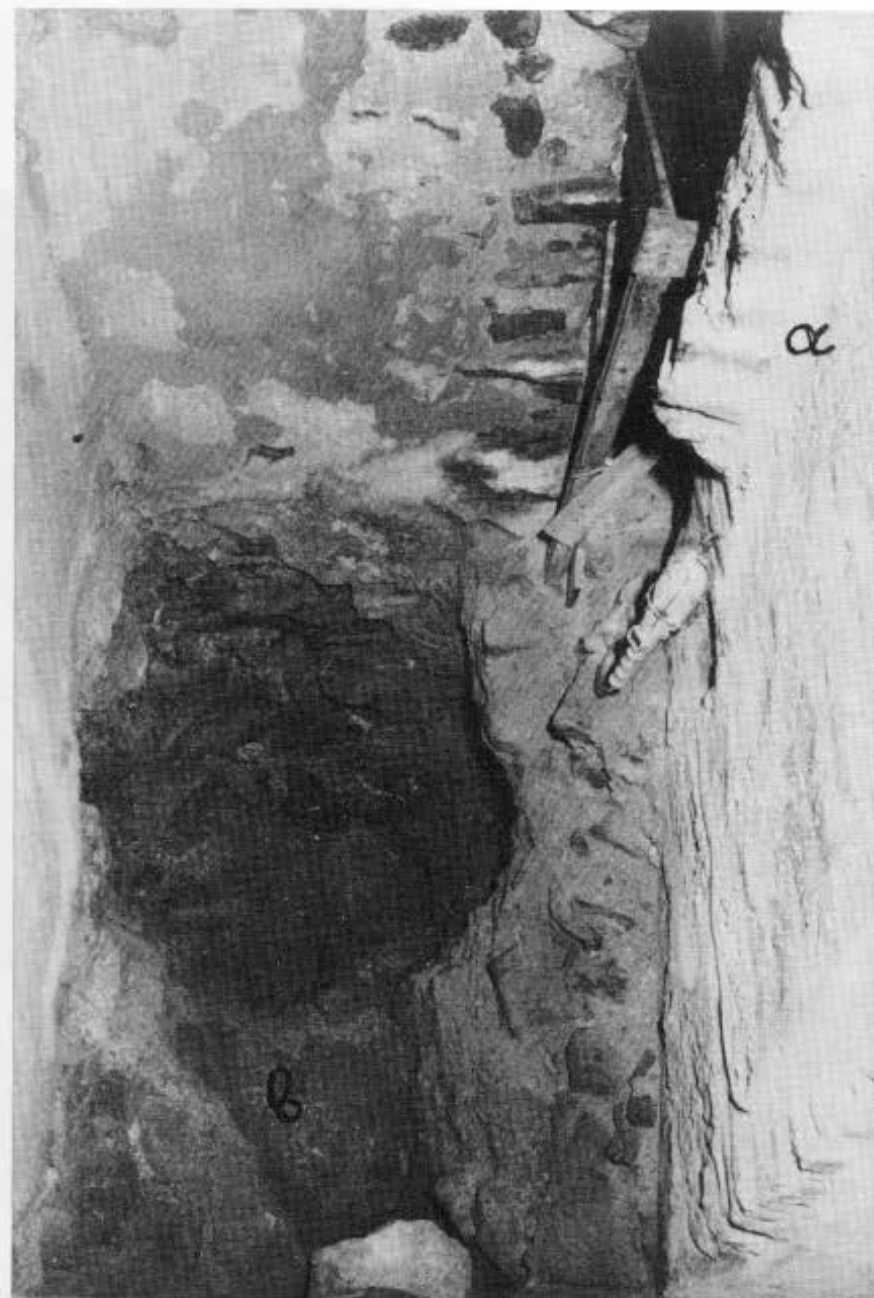
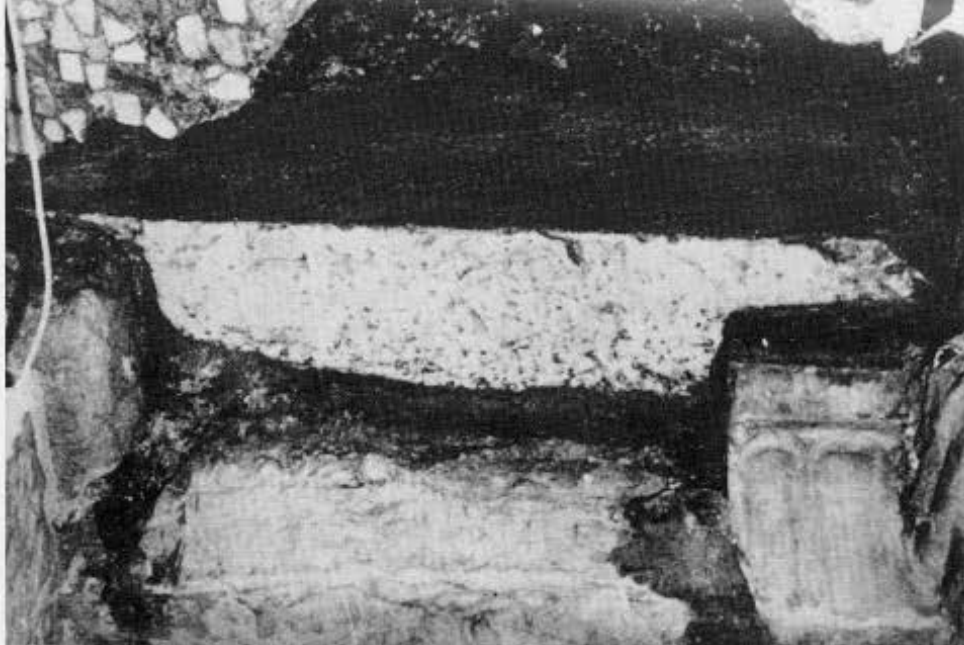
1) The modern staircase leading to the Crypt belonged to the Roman building activities of the 5th century covered the last step.

2) A drainage pipe was located at the communication point between the chapel of the Crypt and the holy fountain; it was probably related to the use of the Crypt as a holy fountain in the Early Christian period.

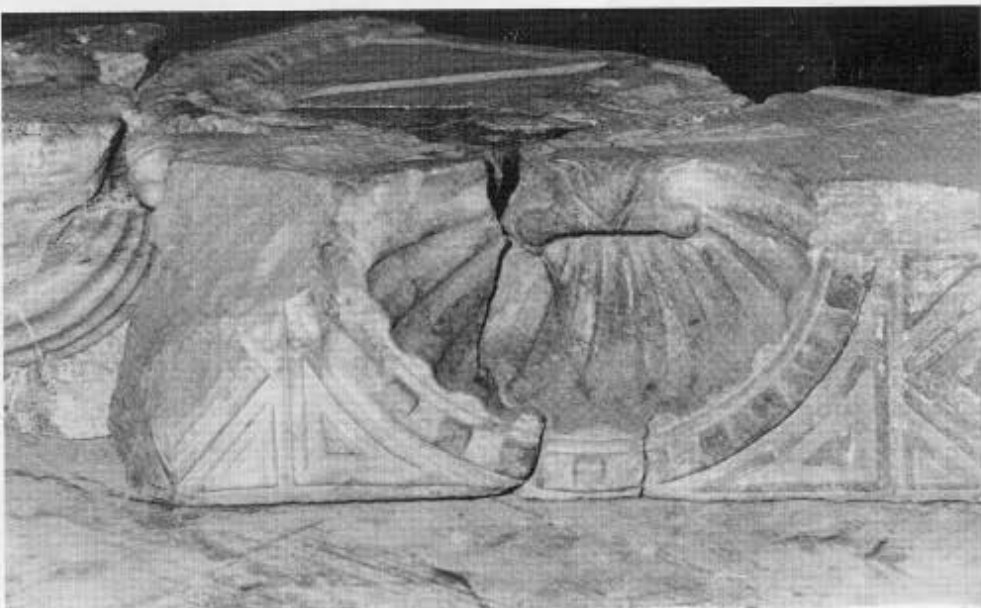
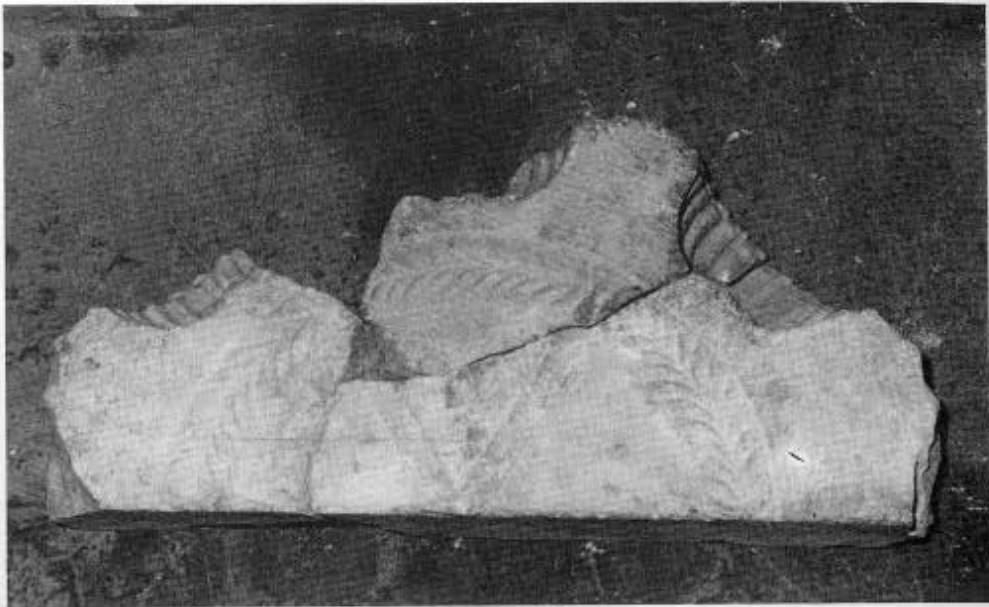
3) Pipes of the water supply and the drainage systems were discovered in the NE room; these were destroyed in the 12th century.

4) The eastern wall of the NE room of the Crypt was built in the 7th century in order to block one of the original entrances to the building. Earlier architectural members, fragments of the base and the balcony of a Pulpit (Ambo) with two staircases were incorporated in the wall.

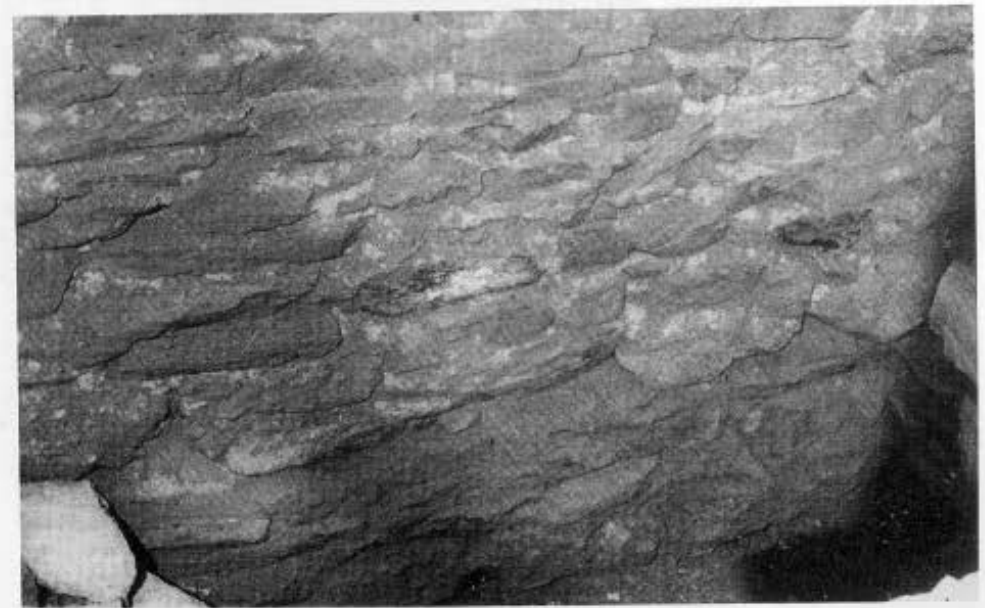
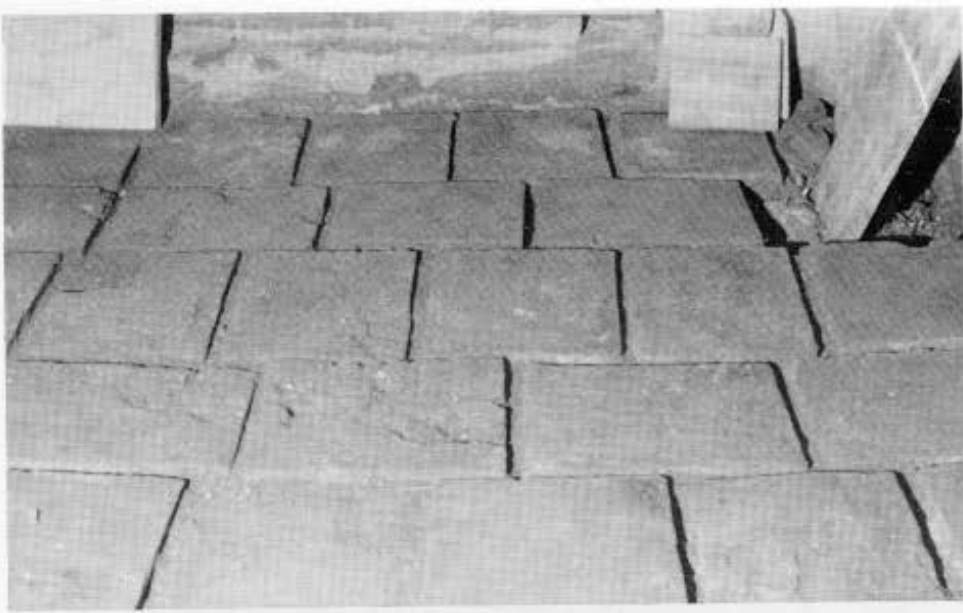
5) The excavational data of the NW room of the Crypt revealed that a destroyed Hellenistic building occupied this room. One of the walls of this building, running from north to south and 0.54 m. wide was discovered 2.30 m. below the modern floor. A Roman wall, running from east to west, was built above; it served as the southern wall of the room with the mosaic of the 5th century on the floor, similar to that discovered at the same depth in the SW room of the Crypt. This wall was destroyed later and was covered by the terracotta slabs of a floor. An opening at the eastern wall of the room served for the communication with the NE room whose original entrance had already been blocked.

1. Το σκαλοπάτι που αποκαλύφθηκε στο νότιο διάδρομο εισόδου της Κρύπτης Αγ. Δημητρίου και το αρχιτεκτονικό μέλος που το ορίζει. 2. Τομή στο ψηφιδωτό του νότιου διαδρόμου εισόδου της Κρύπτης. 3. Τομή στο διάδρομο της διόδου από το παρεκκλήσι της Κρύπτης προς το κιβώριο της Κρήνης: α) ίχνος του τοίχου, β) ίχνος αγωγού.

4. Το τμήμα του εξώστη του άμβωνα που αποτοιχίστηκε από τη ΒΑ αίθουσα της Κρύπτης του Αγ. Δημητρίου. 5. Τα έξι θραύσματα που συγκροτούν τη βάση του άμβωνα. 6. Λεπτομέρεια της διακόσμησης με αχιβαδόσχημη κόγχη του άμβωνα.

7. Πλακόστρωτο δάπεδο της ΒΔ αίθουσας στην Κρύπτη του Αγ. Δημητρίου. 8. Δυτική πλευρά της ΒΔ αίθουσας της Κρύπτης. 9. ΒΔ αίθουσα της Κρύπτης όπου διακρίνεται κάθετα ο τοίχος α. 10. Βόρεια πλευρά του τοίχου α στη ΒΔ αίθουσα της Κρύπτης.

11. Τοίχος β κάθετος στον τοίχο α της ΒΔ αίθουσας της Κρύπτης. 12. Ανατολική πλευρά του τοίχου β της ΒΔ αίθουσας της Κρύπτης. 13. Ανατολική πλευρά του τοίχου γ και η σύνδεσή του με τον τοίχο α της ΒΔ αίθουσας της Κρύπτης. 14. Η σχέση